(حجر: ۴۵، ۴۶، ۴۷) مدرسه قرطاویه

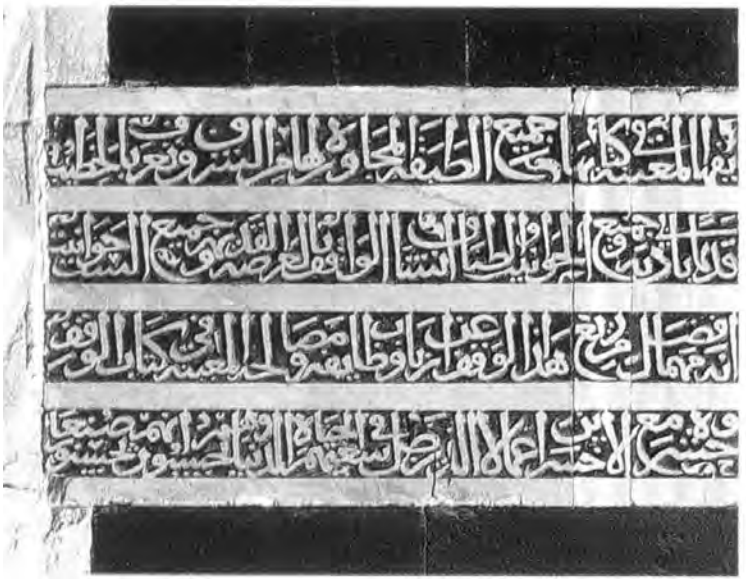

فاطمیان مصر در کاربرد کتیبه‌ها تغییراتی ایجاد کردند، به طوری که کتیبه‌ها در نمای بیرونی بناها به کار گرفته شدند، تا به آنها یک نقش عمده‌ی شهری داده و حقانیت سیاسی و نظریه مذهب اسماعیلی را فراگیر نمایند

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

اصلی شهرهای ممالیک چون قاهره، دمشق و حلب پدید می‌آمد. فضایی برای نماز رو به جهت قبله در نظر گرفته شده و حامیان این مجتمع‌ها به عناصری چون مقابر، مناره‌ها و سردرها که در نمای پیشین رو به خیابان ایجاد می‌شد و معمولاً رو به مکه بود، نیاز داشتند. اهمیت قاهره آن را به عنوان یکی از کانون‌های مهم هنرپروری ممالیک کرد، اما در شهرهای دیگر که در آنها امیران فرودست ممالیک حکومت می‌کردند سبک‌های منطقه‌ای مستقلی سربرآورد. ترجمه حاضر، اشاره‌ای است به کتیبه‌های بناهای معماری مملوک و تنوع و جایگاه این کتیبه‌ها در دوره مملوک.

کتیبه‌های عربی در دوره‌های مختلف تاریخ اسلام، همواره نقشی عمده و محوری ایفا کرده و کتاب‌های بسیاری نیز تاکنون به کتیبه‌ها و جایگاه آن پرداخته‌اند. کتیبه‌ها می‌توانند زمینه‌های بررسی و تجزیه و تحلیل و مطالعات بیشتر را برای محققین فراهم سازند. مقاله حاضر به دنبال بررسی و تحقیق در مورد کتیبه‌های عربی در بناهای مملوک شهر تریپولی است. به ویژه نقشی که کتیبه‌ها در ارائه‌ی تصویری از حامیان خود دارند. همچنین نباید از نقش کتیبه‌ها در انتقال پیام اعم از سیاسی، اجتماعی و... غافل بود.

تا زمان به قدرت رسیدن مملوک‌ها در ۱۲۶۰ م. کتیبه‌ها در شکل سنتی خود به نوعی در جهت ایجاد ارتباط تصویری به کار گرفته می‌شدند. مبنای این اندیشه که استفاده از کتیبه‌ها، به زمان نخستین بنای اسلامی، قبة الصخره (۶۹۱ هـ.) می‌رسد، به شیوه و عملکرد فاطمیان مصر[1] که در سنت آنهاست و سپس تفسیری که از آن توسط ایوبیان به عمل آمد، برمی‌گردد.

فاطمیان مصر در کاربرد کتیبه‌ها تغییراتی ایجاد کردند، به طوری که کتیبه‌ها در نمای بیرونی بناها به کار گرفته شدند، تا به آنها یک نقش عمده‌ی شهری داده و حقانیت سیاسی و نظریه مذهب اسماعیلی را فراگیر نمایند. سنتی که ایوبیان و ممالیک آن را به عنوان یک قدرت سیاسی و نظامی مورد بهره‌برداری قرار دادند تا بتوانند خود را در برابر خلفای فاطمی تثبیت نمایند.

نماهای بناهای اصلی شهر، زمینه و بستری برای اجرای این طرح بود. اگر چه آنها کاربرد کتیبه را به عنوان متنی عمومی استمرار دادند، اما

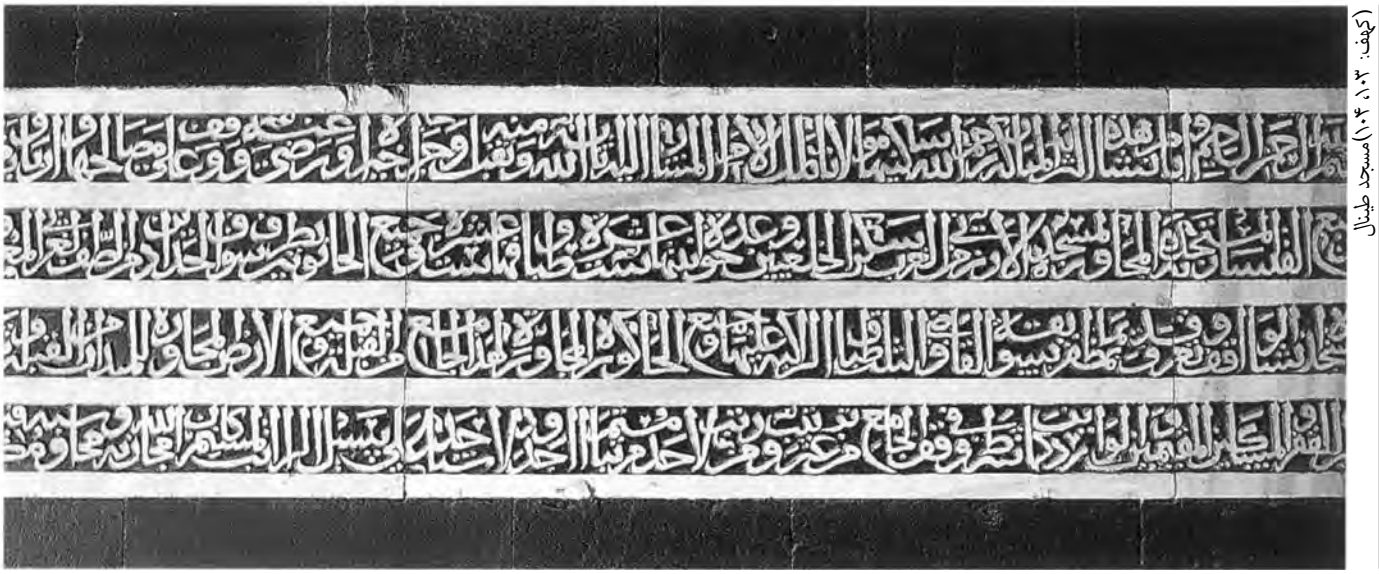

(کتیبه: ۱۰۳، ۱۰۴) مسجد طینال

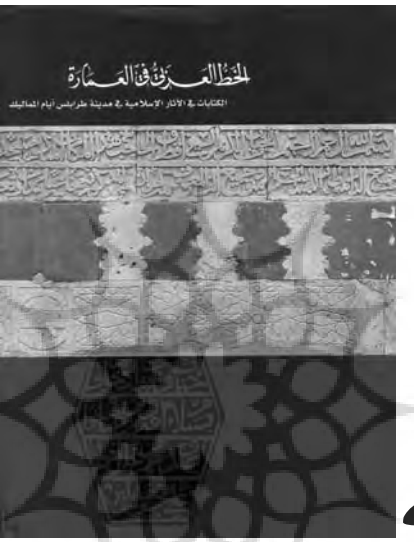

A Reading of Arabic Inscriptions
On the Mamluk Monuments of Tripoli
Howayda al Harity

خط و کتیبه در بناهای مملوک تریپولی

ترجمه: علی کاظمی

سپاهی از غلامان پیشین (به عربی ممالیک) در سال ۶۵۸/ ۱۲۶۰ توانستند مغولان را در عین جالوت سوریه شکست دهند و بیبرس اول بُندقداری یکی از غلامان پیشین صالح، نجم‌الدین ایوب (سلطنت در ۶۳۷ ـ ۶۴۶ / ۱۲۴۰ ـ ۱۲۴۹) در میان دسیسه‌گران به قدرت رسید و لقب سلطان برای خود برگزید.

سلاطین پس از او به مدت دویست و پنجاه سال از قاهره بر مصر، سوریه، غرب عربستان و بخش‌هایی از آناتولی حکومت کردند. آنها به دو شاخه شدند یک شاخه که بیشتر متشکل از ترکان قبچاق جنوب روسیه بودند، به ممالیک بحری شهرت یافتند و شاخه دوم که بیشتر از چرکسی‌های قفقاز بودند به ممالیک برجی معروف گردیدند. ممالیک دارای نظام سیاسی خاص بوده و طبقه‌ی حاکم نیز بیشتر از میان غلامان ترک مسلمان که در هنرهای رزمی و بزمی مهارت داشتند انتخاب می‌شدند و همیشه نیز در خدمت سلطان یا سایر سرکردگان بودند. این غلامان به مقامات بالا رسیده و از بردگی درآمدند و سرانجام یکی از آنها به عنوان سلطان برگزیده شد. فرزندان ممالیک پایگاه اجتماعی خوبی نداشتند و از آنجا که مسلمان آزاد سربودند از خدمت در سپاه مملوک معاف شدند. بنابراین نمی‌توانستند مقامات عالیه‌ی پدران خود را به ارث ببرند، اما اخلاف قلاوون (سلطنت در ۶۷۸ ـ ۶۸۸/ ۱۲۸۰ ـ ۱۲۹۰) در سده‌ی هشتم / چهاردهم به حکومت رسیدند. این نظام ذاتاً بی‌ثبات بود. دارایی‌های سلطان اغلب در معرض مصادره از طرف دولت بود و از این رو بسیاری از این ممالیک به حمایت از معماری پرداختند تا دارایی خود را بیمه و نامشان را جاودانه کنند. به لحاظ اینکه وقف پول و دارایی، آن را از مصادره مصون می‌کرد، شماری از ممالیک دارایی خود را وقف می‌کردند و بازماندگان خود را متولی آن قرار می‌دادند. اغلب در پیرامون مقبره‌ی مؤسس، مؤسسات و البته مذهبی و عام‌المنفعه همچون مسجد، مدرسه، مارستان (بیمارستان)، خانقاه، سبیل (سقاخانه) و کتاب (مکتب خانه) برپا می‌شد و تعدادی از علما نیز مخالفت خود را با این نوع خودنمایی خدانشناسانه ابراز می‌داشتند. هر چقدر کارهای عام‌المنفعه با مجتمع‌های مفصل همراه می‌شد بر شأن مؤسس آثار معماری اضافه می‌شد. این مجتمع‌ها بیشتر در نقاط کوچک و غیرمنظم و در موازات خیابان‌های

(آل عمران: ۱۵۹) . مسجد عطار

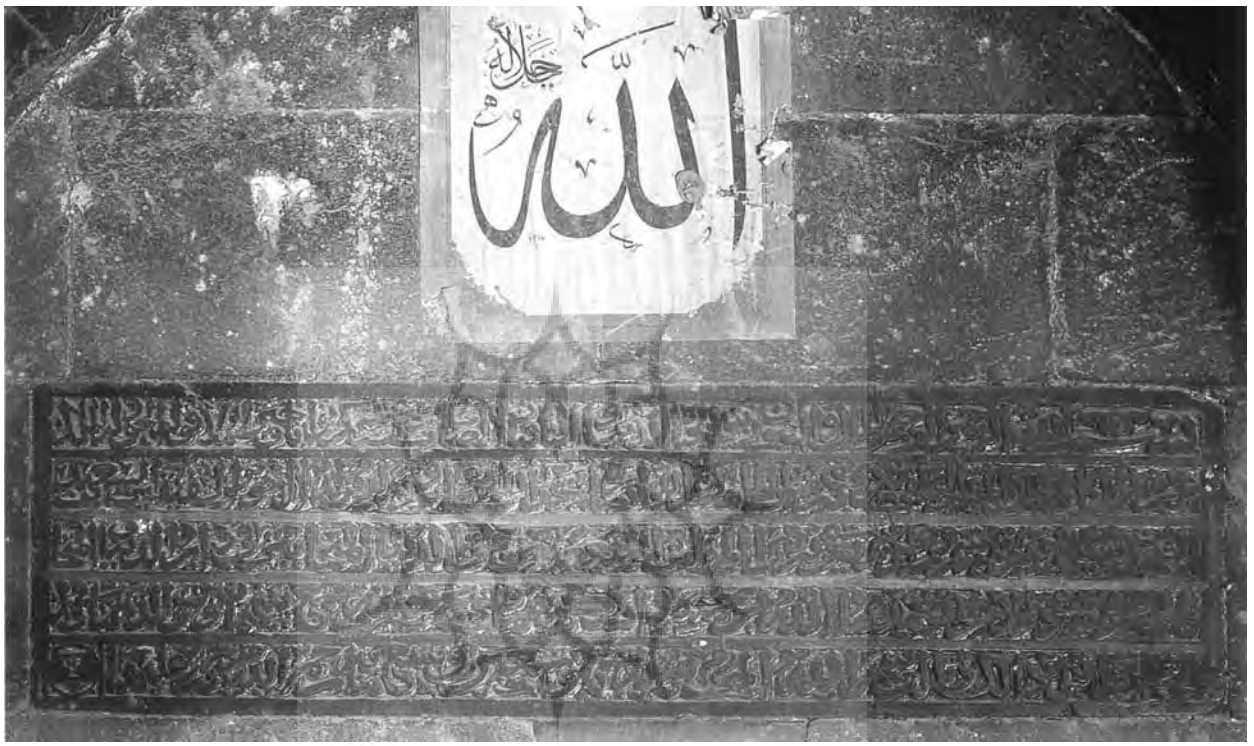

(کهف: ۴۶، الانعام: ۷۳) . مدرسه ظاهریه

یا برای تزیین ساختمان‌ها، استفاده در مراسم و تشریفات به وجود آوردند. با چنین سطح تولیدی، از دو خط بنایی ثلث و محقق به ندرت در اشیای مورد استفاده در مراسم و تشریفات استفاده می‌شد. سپس ما با دوره‌ی شکوفایی در قرن چهاردهم مواجه می‌شویم، زمانی که از خط محقق در قرآن‌ها و از خط ثلث در بناها استفاده می‌شد.

خط کوفی یک نقش ثانوی نیز بر عهده داشت که عمدتاً نقش تزیینی بود. ویژگی تزیینی و متکلف خط کوفی کتیبه‌های دوره‌ی فاطمی، به تدریج اعتبار و محبوبیت گذشته را از دست داد و به ندرت مورد استفاده قرار گرفت. به طور مثال می‌توان به نمونه‌ای که در ورودی داخلی مسجدطینال (۱۳۳۶ م.) (شماره‌ی ۲۱، ص ۱۱۴) یافت شده، اشاره کرد. از میان خطوط کوفی، کوفی چهارگوش در طی دوره مملوک‌ها محبوبیت فراوانی یافت و در بناهای مذهبی مصر کاربرد گسترده‌ای پیدا کرد. این خط یکی از انواع خطوط کوفی هندسی بود، که گستره‌ای وسیع در ایران و عراق، در آغاز دوره‌ی سلجوقیان در قرن دوازدهم یافت. از این نوع خط در نیمه دوم قرن سیزدهم، در دوره مملوک‌ها در مصر نیز استفاده فراوانی شد. اولین نمونه ظاهراً ثبت شده در آرامگاه قلاوون در قاهره می‌باشد (۱۲۸۴ ـ ۸۵ م). از نمونه‌های دیگری که می‌توان در تریپولی به آن اشاره کرد در تورفتگی و کاو دیوار ورودی مسجد طینال (۱۳۳۶ م.) و مدرسه ـ مسجد برطاسی (۱۳۲۴) (شماره ۱۷، ص ۱۰۷) است.

کتیبه‌ها ارائه‌دهنده و بیانگر نوعی بیانیه و اعلامیه مذهبی بودند، از جمله شهادت، و نام‌های خداوند یا خلیفه و کاربردشان نیز بیشتر تزیینی بود.

سطح دوم، شمایل‌نگاری است. موضوعی ثانوی که توسط پانوفسکی به عنوان منابع قراردادی شکل و قالب هنری تشریح شد. طبق روند کلی، کتیبه‌ها در این سطح صرفاً به عنوان یک متن مکتوب، قرآنی و غیره، معرف جنبه‌های مربوط به نقش و کارکرد، تاریخ یا حامی بنا انتخاب می‌شدند.

به طور مثال آیه‌های قرآنی انتخاب شده در بیمارستان نورالدین دمشق، مرجع و منبعی برای التیام و تسکین روحی و روانی و جسمی به شمار می‌رود:

همان خدایی که مرا بیافرید و به راه راستم هدایت می‌فرماید، همان خدایی که چون گرسنه شوم به کرم خود مرا غذا می‌دهد و چون تشنه شوم سیراب می‌گرداند همان خدایی که چون بیمار شوم مرا شفا می‌دهد.[۴]

(الشعراء ۸۰ ـ ۷۹ ـ ۷۸: ۲۶)

حمد و سپاس بر سروران سلطان الملک الناصر حسن بن محمد. مدرسه ناصریه

به لحاظ سبک و مضمون از سنت فاطمی فاصله گرفتند. آنها خط نسخ را در مقابل خط کوفی فاطمی پذیرفتند و خود را به عنوان مدافعان باورها و اعتقادات مذهبی در مقابل فاطمیان معرفی کردند.

در این مقاله، قصد آن است که نشان داده شود که کتیبه‌های بناهای مملوک نه به سطح یک شکل تصویری هنری نزول کردند، همان‌گونه که اتینگهاوزن چنین استدلال می‌کرد، و نه اینکه متونی صرفاً مذهبی بودند که تنها شکل تصویری‌شان عوض شده بود. چنین کتیبه‌هایی نقشی دوگانه ایفاء می‌کردند: متنی و تصویری.

برای تبیین این موضوع در اینجا می‌توان از روش شمایل‌نگاری پانوفسکی استفاده کرد. مطابق با مدل پانوفسکی، این کتیبه‌ها را می‌توان در چندین سطح مورد تفسیر قرار داد. نکته‌ی نخست، موضوع اصلی آن است، که تنها فرم و چارچوب آن را مشخص و آن را به عنوان یک توصیف پیش شمایل نگاری تشریح می‌کند.

در این سطح کتیبه‌ها هم به صورت بندها یا همچون قاب‌ها نشان داده می‌شوند. بند، همچون تیراز[۲] عمدتاً دارای یک حرکت افقی در طول نما یا بخشی از آن است. بررسی بناهای تریپولی، نشان می‌دهد که تیراز به صورت گسترده در بناهای مملوک در قاهره و دمشق به کار گرفته می‌شده، اما در تریپولی معمول نبوده است. مدرسه‌ی سقرقیه (۱۳۵۹ م.) از جمله این نمونه‌هاست که در تریپولی دیده می‌شود. بند تیراز اغلب در کناره‌های تورفتگی‌ها یا کاو دیوار ورودی تزیینی به کار می‌رفته است. متن نیز بیشتر در قابی نقش و بر روی سنگ مرمر حک و سپس در داخل دیوار قرار داده می‌شد و یا اینکه مستقیماً روی مواد ساختمانی که معمولاً سنگ است، کنده می‌شد.

خط نسخ در این دوره رایج‌ترین خط به شمار می‌رفت، خطی فوق‌العاده خوانا که به ندرت تزیین می‌شد[۳] که از جمله می‌توان در مسجد بزرگ (۱۲۹۴ م) و مدرسه‌ی عجمیه (۱۳۶۵ م) نمونه آن را دید. زیباشناسی کتیبه‌ها نوعی تقلید و پیروی از نقش تصویری تزیینی نبود و بیشتر به تیراز یا قاب، به عنوان یک عنصر تزیینی نما محدود می‌شد.

مملوک‌ها به خوبی در صنایع دستی خود بر طرح‌های اپیگرافی تکیه می‌کردند. تحول در هنر ممالیک نشانگر تقدم و رجحان این طرح‌ها، همچون موتیف‌های گیاهی بود. با حمایت و پشتیبانی مملوک‌ها، خوشنویسی شکوفا شد، و در طول دوره میانه در نسخه‌های خطی، منسوجات، آثار فلزی و اشیاء بلورین به کار گرفته شد. به دلیل تقاضای زیاد و سطح تولید بالا، مملوک‌ها هزاران شیء هنری را جهت دادن هدیه،

مدرسه ظاهریه

کتیبه‌ها ارائه‌دهنده و بیانگر نوعی بیانیه و اعلامیه مذهبی بودند، از جمله شهادت، و نام‌های خداوند یا خلیفه و کاربردشان نیز بیشتر تزیینی بود

به نام خداوند بخشنده، رحیم، سپاس و حمد بر او، بر آقا و سرور ما محمد، بر سروری که این مکان مقدس را ساخت، با شکوه و عالی، سرور ما عزالدین دمیرل اشرفی شاه شاهان، خداوند او را در پیروزی و موفقیت‌هایش حمایت کند و همسر برگزیده‌اش، بانو ارغون، که خداوند بخشنده او را در تحت حمایت خودش قرار دهد، که وقف کرده است: قیصریه‌ای کامل و ایجاد بافندگان ابریشم، و نه مغازه و فروشگاه در بیرون آن، و فروشگاهی در بیرون دیوار قبله متصل به آن...[۷]

ـ کتیبه‌های تأسیس: به طور کلی سندی است که نام مؤسس، نوع و کارکرد بنا و تاریخ ساخت را ثبت کرده است. کتیبه‌ی تأسیس در ورودی مسجد بزرگ، که در سال ۱۲۹۴ توسط اشرف خلیل بن قلاوون ساخته شد، فرمولی استاندارد را برای کتیبه‌های تأسیس ارائه می‌دهد:

به نام خداوند بخشنده، رحیم، سرور ما سلطان قدرتمند، سرور شاهان ایرانی و عرب، فاتح مرزها و محوکننده‌ی کافران الملک الشرف صلاح‌الدنیا والدین خلیل

همراه فرمانده صدیق و باوفا، پسر سرورمان السلطان الملک المنصور صفی‌الدنیا والدین قلاوون السلیحی که خداوند سلطنتش را جاودانه سازد، کسی که دستور به ساخت این مسجد مقدس (Jami) داده است، در دوران حاکمیت امیر والامقام عزالدین ابیک الخازن دارالشرفی المنصوری حاکم سرزمین‌های فتح شده، خداوند به او ببخشاید. در سال ششصد و نودو سه (۱۲۹۴ م).[۸]

ـ نشانه‌ها و یا علامت شخصی امیران مؤسس: که نمونه‌ی آن در مدرسه ناصریه (۱۳۵۴ ـ ۱۳۶۰) (شماره ۳۹، ص ۱۳۳) و در مدالیون بالای در ورودی اصلی دیده می‌شود:

حمد و سپاس بر سرورمان، سلطان الملک النصیر حسن بن محمد[۹]

ـ امضای هنرمندان: نمونه‌ای که در جامع العطار (۱۳۵۰ م) در کتیبه ورودی با ذکر نام معمار مسؤول بنا یافت شده است: این کار به اثر ابوبکر البیس است. خداوند او را رحمت کند.[۱۰]

سومین سطح پانوفسکی، مفهومی ذاتی و درونی دارد، و آشکارا به مرام و مسلک کسانی اشاره می‌کند که این اثر هنری را به وجود آورده‌اند.[۱۱] فرآیند معنی در اینجا یک مفهوم ضمنی نیست. بنابراین مفهوم کتیبه‌های مملوک می‌تواند در مقابل زمینه‌های سیاسی و سیاسی ـ اقتصادی زمان خودشان تعبیر و برداشت شود. در این سطح شمایل‌نگاری، تعدادی از لایه‌ها دیده می‌شود.

همچون یک سیستم متنی معنایی، متون مکتوب، مفهوم را به

مسجد برطاسی

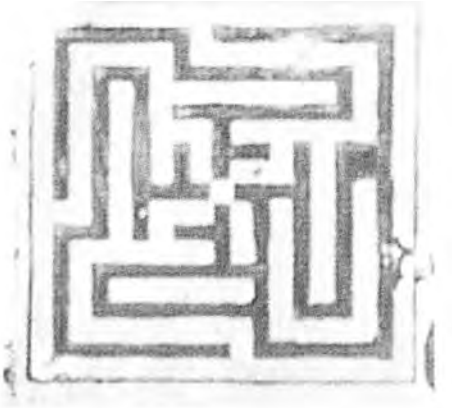

عناوینی چون شاه، پیروز، فاتح
مرزها، از یک سو بر فتح
سرزمین‌ها و پیروزی بر دشمنانی
همچون مغول‌ها و همچنین
جنگ‌های صلیبی اشاره می‌کنند و
از طرفی نیز به پیمان و اتحاد با
خلیفه عباسی می‌پردازند، کسی
که پس از غارت بغداد، مملوک‌ها
را دوباره در مصر روی کار آورد.
بنابراین هم بر قدرت نظامی و هم
بر حقانیت سیاسی اشاره
می‌کردند

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

کتیبه‌های یافت شده در تریپولی و در عصر ممالیک را می‌توان مطابق با موضوع آنها به دسته‌های عمده‌ی زیر تقسیم نمود.

۱ـ متون قرآنی. آیه‌های قرآنی سوره حجر ۴۶ ـ ۴۵: ۱۵ بالای ورودی مدرسه قرطویه (۱۳۱۶ ـ ۱۳۲۶ م.). آیه‌ای که اغلب در بناهای مذهبی به کار گرفته می‌شود و در آن وعده‌ی پاداش به مؤمنین و پرهیزکاران داده شده است:

و اهل تقوی را البته باغ‌ها و نهرها جاری خواهد بود که شما با درود و سلام و با کمال ایمنی و احترام به بهشت درآیید. و ما آیینه دل‌های پاک آنها را از کدورت کینه و حسد و هر خلق ناپسند به کلی پاک و پاکیزه سازیم تا همه با هم برادر شوند و رو به روی یکدیگر بر تخت عزت بنشینند.[۵]

آیه‌ی دیگری که وعده‌ی مشابهی را می‌دهد در سوره‌ی دخان (۵۴ ـ ۵۱: ۴۴) دیده می‌شود که در بالای پنجره‌های مدرسه‌ی عجمیه نقش بسته است:

همانا آن روز سخت آنان که متقی و خداترس بودند مقام امن و امان یافته‌اند و در باغ‌ها و کنار چشمه‌ها و نهرها آرمیده‌اند. لباس از سندس و استبرق بیاراسته و رو به روی هم بر تخت‌ها تکیه زده‌اند و همچنین با حوریان زیبا چشمشان همجفت قرار داده‌ایم.[۶]

ـ متون حقوقی وقف، همچون نمونه‌ای که در مدرسه‌ی خاتونیه (۷۴ـ۱۳۷۳) یافت شده است:

(دخان: ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴) مدرسه عجمیه

روش‌های مختلف انتقال می‌دهند. به صورت نشانه‌ها و علائم، شمایل‌ها، به صورت روایت با ارائه‌ی نام یک حامی در یک مدالیون و یا با ذکر شالوده‌ی داستان، که نام پشتیبان در یک قالب و چارچوب با عناوین، تجلیل‌ها و مدح و ستایش‌ها ظاهر می‌شود. عناوینی چون شاه، پیروز، فاتح مرزها، از یک سو بر فتح سرزمین‌ها و پیروزی بر دشمنانی همچون مغول‌ها و همچنین جنگ‌های صلیبی اشاره می‌کنند و از طرفی نیز به پیمان و اتحاد با خلیفه عباسی می‌پردازند، کسی که پس از غارت بغداد، مملوک‌ها را دوباره در مصر روی کار آورد. بنابراین هم بر قدرت نظامی و هم بر حقانیت سیاسی اشاره می‌کردند.

هر چند کتیبه تأسیس دارای اشاره‌های ضمنی سیاسی است، اما متون وقفی دربرگیرنده‌ی اشاره‌های مذهبی و اقتصادی است. وقف آشکارا به ارزش و جایگاه حامیان و مهم‌تر از همه به اهداف پرهیزگارانه و اعمال خوب می‌پردازد. بدین ترتیب طرح یک قدرت نظامی، حقانیت سیاسی و پرهیزگاری مذهبی، تصویری است از سلاطین و امیران. به خاطر داشته باشید که چنین متنی تنها بخش کوچکی از یک برنامه‌ی کلی ماهرانه‌تری از تبلیغ و طرح تصویر از یک حامی است.

به این نکته نیز باید اشاره کنم که خواندن مندرجات و مضمون کتیبه‌ها برای مهم‌ترین بخش بناهای ساخته شده تحت حمایت سلاطین به کار برده می‌شود. تأکید بر پیام سیاسی، اقتصادی، مذهبی، مطابق با موقعیت پشتیبان و زمینه‌ی شهری که بنا به آن تعلق دارد تغییر می‌کند. این امر به خصوص هنگام مقایسه بناهای ساخته شده توسط سلاطین با بناهایی که توسط اعضای خانواده‌ی آنها ساخته شد، کاملاً روشن است. همچنین این امر در مقایسه‌ی بناهای مملوک تریپولی با موارد مشابه خود در قاهره، کاملاً آشکار می‌شود. در قاهره، مرکز مملوک‌ها، کتیبه‌های وقف نقش فرعی داشته و تأکید بیشتر به لحاظ سیاسی بوده، در حالی که در شهر بندری تریپولی برخلاف آن دیده می‌شود.

ممالیک، سربازان جوان برده‌ای بودند که تازه به اسلام گرویده و پیوندهای ضعیفی با فرهنگ عربی خود داشتند و همچنین به نوعی خود را به عنوان رهبران جامعه مسلمان محق می‌دانستند. ولی متون، نه تنها متضمن اشاره‌های مذهبی بوده است، بلکه به طور عمیق‌تر متضمن اشارات فرهنگی نیز هست.

کتیبه‌های مملوک به کار رفته در بناهای مذهبی، زمانی که با دیگر سنت‌ها مورد مقایسه قرار می‌گیرند، کاملاً متمایز می‌شوند. کتیبه‌های مملوک نه در برنامه تزیینی شامل طرح‌های گیاهی و هندسی دیده شده‌اند، مانند مواردی که در معماری تیموری یافت شده است و نه مضمون‌شان محدود به آیات قرآنی با اشاره‌های مذهبی شده است، همچون نمونه‌هایی که در بناهای عباسی وجود دارد.

پانوشت‌ها:

۱ـ برای مطالعه‌ی بیشتر در مورد کتیبه‌های فاطمی به کتاب علائم نوشتاری: متون عمومی فاطمیان، اثر ای. ا. بی یرمن، انتشارات دانشگاه کلمبیا، ۱۹۹۸ رجوع شود.

۲ـ تیراز اصطلاحی است که از صنعت نساجی گرفته شده است.

۳ـ شاید قدیمی‌ترین استفاده از خط منحنی در بناها را بتوان در مسجد بزرگ در قزوین، در قرن دوازدهم دید.

۴ـ ای. سی داد و اس. خیرالله. تصویری از جهان (بیروت ۱۹۸۱). ص ۳۹.

۵ـ Salman - Liebich، معماری شهر تریپولی در دوره مملوک (کمبریج، ۱۹۸۳)، ص ۱۱۱.

۶ ـ همان، ص ۱۴۳.

۷ـ همان. ص ۱۴۷.

۸ـ همان. ص ۱۸.

۹ـ همان. ص ۱۳۲.

۱۰ـ همان. ص ۷۱.

۱۱ـ ا. پانوفسکی، مفهوم هنرهای تصویری، نیویورک، ۱۹۷۴، صص ۲۸ ـ ۳۰.